

ОДВОЈЕНО МИШЉЕЊЕ У МЕЂУНАРОДНОМ СУДУ ПРАВДЕ

Међународни суд правде започео је своју јурисдикцију 1946. године јер је тада основан као главни судски орган Уједињених нација за решавање спорова који могу настати између држава-чланица поводом: а) тумачења уговора; б) било ког питања међународног права; ц) постојања било какве чињенице која би, ако се утврди, представљала повреду неке међународне обавезе и д) одређивања природе или величине накнаде која би се давала због повреде неке међународне обавезе ⁽¹⁾. О значају и улози, пре свега политичкој, овога суда постоји обимна литература у оквиру које налазимо исцрпне анализе и посебних питања, као што су: надлежност Међународног суда правде, избор његових судија, учешће *ad hoc* судија и др. Проучавањем одвојеног мишљења у оквиру Међународног суда правде наставља се тенденција излагања појединачних правних института и тиме омогућује потпуније сазнање о овоме суду не само са правног аспекта већ много више кроз призму његове активности. Када је реч о одвојеном мишљењу, запажена су дела монографског карактера ⁽²⁾, а исто тако и научни радови мањег обима ⁽³⁾. Међутим, запостављање неких проблема, од којих је најзначајнији судско-етички аспект одвојеног мишљења, као и неслагање са одређеним поставкама које су изражене у погледу примене одвојеног мишљења у судској пракси (нарочито у његовој политичкој анализи) подстичу на нова истраживања. Резултати тога се, ипак, не могу изложити изоловано од низа претпоставки које омогућавају примену овога института у оквиру Међународног суда правде, не само зато што сложеност предмета истраживања то отежава већ и због потребе да се при проучавању сваког правног института поштује захтев марксистичке науке да се обради и правна норма која га успоставља, а исто тако и примена те норме у пракси. При томе се, када је реч о правном аспекту института, поставља примарно питање његовог конституисања са свим разлозима за и против тога, као и његови евентуални облици *de lege ferenda*, док се у примени института у пракси поставља питање конгруенције или одступања праксе од његових облика предвиђених у праву.

(1) Чл. 36. Статута Међународног суда правде, ICJR, Series D, стр. 45.

(2) Günther M., Die Sondervoten der sowjetischen Richter am Internationalen Gerichtshof, Köln 1966.

(3) Hambro E. I, Dissenting and Individual Opinions in the International Court of Justice, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, 1956; Band 17, Nr. 2. и др.

1. Празно регулисање института одвојеног мишљења. — Проучавање предисторије садашњег Међународног суда правде показује да је, у погледу регулисања одвојеног мишљења, између њега и Сталног суда међународне правде постајао правни континуитет који се само повремено губио. Супротно томе, ако се узме у обзир целокупан развој међународног правосуђа, запажа се да је правно регулисање одвојеног мишљења прошло кроз неколико фаза. Њихово издвајање усклађено је са општим хронолошким редоследом оснивања различитих облика међународних судова, тј. доношења правних аката значајних за развој међународног правосуђа. Промене у правном регулисању одвојеног мишљења и уопште могућност њиховог настајања, постојале су због тога што је овај институт био регулисан не само статутарним одредбама већ и одредбама правила која су, чешће од претходних, мењане. Те промене, када је реч о одвојеном мишљењу, нису увек биле подударне са изменом самог организационог облика међународних судова, већ су се дешавале и у периоду константног деловања сваког од њих. Ипак, историјска компонента у проучавању института одвојеног мишљења у области међународног правосуђа није неопходна само због потребе потпуног приказа свих његових облика већ и због чињенице што обиље теоријских разлога за и против овога института, који су претходили његовим изменама, обogaћује теорију, а истовремено омогућује да се запазе њихове специфичности у односу на оне разлоге који су се истицали за редовне, односно националне судове.

а) Период до Хашких конвенција. — У периоду до Хашких конвенција, када је јурисдикција за решавање међународних спорова била регулисана споразумима између двеју или више земаља, институт одвојеног мишљења, по правилу, није био предвиђен. Најпознатији од ових споразума је Уговор између САД и Енглеске од 1794. г.⁽⁴⁾ Према тумачењу неких аутора, одредба овог уговора по којој „пресуду морају потписати сагласне судије“, наводила се као „индикација могућности за давање одвојеног мишљења“⁽⁵⁾.

Међутим, правна празнина у погледу регулисања одвојеног мишљења, која је у овоме периоду преовлађивала и у неких других института, није постојала код ових уговора. Наиме, неки од компромиса ове врсте имали су изричите одредбе о одвојеном мишљењу. У том погледу карактеристичан је Споразум (од 27. I 1909) о арбитражи за решавање спорова између САД и Енглеске. У њему је поновљена одредба I Хашке конвенције о допуштености одвојеног мишљења иако таква могућност по II Хашкој конвенцији, на основу које је израђен поменути Споразум, није постојала⁽⁶⁾. У стварности, поводом спора САД против Енглеске по предмету северно-америчког риболова,⁽⁷⁾ који је решаван на основу поменутог споразу-

(4) Многи писци узимају овај уговор као почетни корак за развој модерне арбитраже. Вид. С. Аврамов, Међународно јавно право, стр. 310, Београд, 1976.

(5) М. Hudson 1, *International Tribunals*, Washington, 1944, str. 116.

(6) На пример, недостајале су одредбе о имунитету међународних судија. М. Hudson, op. cit. стр. 51.

(7) М. Hudson 1, op. cit. стр. 117.

ма, није постигнута једногласност по свим тачкама пресуде⁽⁸⁾, те је дошло до одвајања мишљења појединих судија. Ипак, независно од уговора, „судови су много чешће прихватили правило којим се допуштало одвојено мишљење, или су га једноставно одобравали у пракси“⁽⁹⁾. Изузетак од овог постојао је само у случајевима када се за доношење одлуке уговором изричито захтевала једногласност.

б) Период Хашких конвенција. Хашка конвенција од 1899. године — Према Хашкој конвенцији од 1899. године по којој је дошло до формирања Сталног арбитражног суда, била је допуштена само констатација дисента, тј. неслагања, али не и давање његовог образложења (чл. 52)⁽¹⁰⁾. Истовремено, поменутом одредбом предвиђена је и обавеза сваког члана овога Суда да потпише пресуду. Што се тиче порекла наведене одредбе, мало је позната чињеница да је она формулисана у Руском нацрту који је представљао основ за дискусију и да је остала неизмењена у свим различитим нацртима Хашке конвенције⁽¹¹⁾. Међутим, *ratio legis* поменуте одредбе није доступан због њеног оскудног образложења у оквиру Нацрта. Наиме, коментатори Нацрта нису ни једном речју споменули институт одвојеног мишљења.

Хашка конвенција од 1907. године. — У Хашкој конвенцији из 1907. године изостављен је поменути члан 52. Хашке конвенције од 1899. године чиме је ускраћено право судији-дисентеру да изрази своје неслагање са одлуком већине. Оваквом негативном ставу у односу на могућност јавног саопштавања одвојеног мишљења допринео је искључиво холански делегат Леф (*Loeff*). Његово противљење одредби претходне Хашке конвенције, која је допуштала констатацију дисента, заснивало се на образложењу да одвојено мишљење слаби ауторитет пресуде и да руши поверење у суд. При томе је поменути делегат стару изреку „*Roma locuta est, res finita est*“ модификовао и прилагодио циљу који се залагао, наиме за одлуку већине без одвојеног мишљења: „*Tribunal locutum est, res finita est*“⁽¹²⁾. На давање оваквог предлога аутор је, поред већ поменутих разлога, био мотивисан и уверењем да се одвојено мишљење супротставља правоснажности одлука међународног суда, као и стрепњом да би објављивање одвојеног мишљења „отворило пут дискусији која би се, о разлозима пресуде, одвијала ван суда“⁽¹³⁾. Истовремено са претходним предлогом учињена је и сугестија, од стране познатог аустријског правника Ламаша (*Lammasch-a*), да пресуду више не потписују сви чланови суда који учествују у њеном доношењу. Овај предлог, који је и усвојен, правдан је аргументом да је за „аутентичност пресуде довољан потпис председника

(8) Ј. Опенхем, Међународно право (превод С. Гавриловића), стр. 40.

(9) М. Hudson 2, *The Permanent Court of International Justice*, New York 1934, стр. 18.

(10) Е. Dumbauld, *Dissenting opinions in International Adjudication*, University of Pennsylvania Law Review, 1942, стр. 941.

(11) Е. Hambro 1, *op. cit.* стр. 234.

(12) Е. Hambro 1, *op. cit.* стр. 235.

(13) *Ibid.*

и сскрестара суда" (14). Међутим, до усвајања новог члана 79. који не предвиђа објављивање одвојеног мишљења, дошло је не само због истицања наведених аргумената већ много више због одсуства противаргумената.

б) Стални суд међународне правде. — Даљи развој међународног правосуђа, који је текао путем оснивања Сталног суда међународне правде (1921), довео је и до измена у правном регулисању института одвојеног мишљења. Његово прихватање у оквиру овога суда изражено је следећом одредбом Статута: „Ако пресуда не представља у целини или у поједином делу јединствено мишљење свих судија, судија-дисентер је овлашћен да објави одвојено мишљење" (чл. 57)⁽¹⁵⁾. Историјат ове одредбе упућује на закључак да су постојала, такође, супротна мишљења о потреби и целисходности прихватања установе јавног дисента за овај суд. Међу документима који су претходили поменутој одредби налазимо како оне у којима се препоручује објављивање одвојеног мишљења тако и оне у којима је изражено противљење оваквој идеји. Пре свега, Комисија правника сазвана ради израде Статута Сталног суда међународне правде, која је проблем одвојеног мишљења разматрала од 16. до 24. јула 1920. године, донела је закључак да судија треба дозволити да објави своје неслагање са одлуком већине, али не и да напише разлоге за то⁽¹⁶⁾. Другим речима, чињеница одвајања мишљења треба да буде позната, али не и разлози за то. Ово би, сматрало се, „било непожељно нарочито у случају националних судија" (17). По мишљењу Комисије „није препоручљиво дозволити националном судији опширно излагање у корист своје државе када је она већ изгубила спор". (18) Могућност да се националним судијама одузме право на објављивање одвојеног мишљења, чиме би се избегла опасност да га они стално користе, одбачена је јер се сматрало да би било неправедно учинити такву дискриминацију и резервисати право на одвајање мишљења само за остале чланове суда.⁽¹⁹⁾ Ипак, опасност на коју је указао проф. Лапрадел (*Lapradelle*) није само претпостављена јер примери из раније историје међународног правосуђа дају податке да су националне судије обично одвајале мишљење. Из надлежности Сталног арбитражног суда у Хагу позната су три случаја⁽²⁰⁾ где су се сукобљене државе, користећи право да одреде посебан начин именовања арбитра,⁽²¹⁾ договориле да ниједан

(14) E. Dumbauld, op. cit. стр. 942.

(15) J. Ralston, *The Law and Procedure of International Tribunals*, 1926, Appendix C, стр. 464.

(16) E. Hambro 1, op. cit. стр. 235; R. Anand, *The Role of Individual and Dissenting Opinions in International Adjudication*, *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 14, 1965, стр. 976.

(17) M. Hudson 3, *The Permanent Court of International Justice*, 1920—1942, New York 1943, стр. 205.

(18) R. Anand, op. cit. стр. 796.

(19) E. Dumbauld, op. cit. стр. 942; Anand R., op. cit. стр. 796.

(20) То су случајеви које наводи J. Ralston, op. cit. стр. 35: *Pious Fund case* (спор САД против Мексика по предмету калифорнских религиозних фондова; одлука од 14. X. 1902 године); *Mascate case* (спор Француске против Енглеске по предмету *Muskata Doza*; одлука од 8. VIII 1905. године) и *Venezuelan Preferential Question* (спор Немачке, Енглеске и Италије против Венецуеле по предмету извесних потраживања њихових поданика; одлука од 22. II 1904. године). Изворе ближих података о овим случајевима наводи L. Oppenheim, *Међународно право*, 1935 (превод С. Гавриловића), стр. 40, у фуснотатама 2. и 5.

(21) Спорне стране могле су се како набуз за сходно договарати о правилима арбитражног поступка. Ако се не би прописала никаква специјална правила, примењивала се Гл. III прве Хашке конвенције са кодификованим одредбама поступка (чл. 51—85). Oppenheim L., op. cit. стр. 36.

национални судија неће бити изабран за члана суда. У сва три случаја пресуда је била једногласна. Супротно томе, на одлуку Сталног арбитражног суда поводом спора Немачке, Француске и Енглеске против Јапана од 22. маја 1905. године,⁽²²⁾ за чије решавање је било допуштено учешће националног судије, јапански судија је изјавио врло енергичан дисент.⁽²³⁾

Прво опредељење у погледу предлога Комисије правника, када се њихов нацрт нашао пред Саветом Лиге народа, био је на његову штету. Савет је, наиме, усвојио измену предлога Комисије те је „судијама, који се не слажу са пресудом дао право да пресуди додају излагања својих индивидуалних мишљења”.⁽²⁴⁾ На тај начин, изостављена је ранија формулација по којој није било допуштено да се изнесу разлози одвојеног мишљења. Поменућу измену предложили су Херст (*Hurst*), Анцилоти (*Anzilotti*) и Хемл (*Hemely*),⁽²⁵⁾ а њеном усвајању допринело је излагање француског делегата Буржоа (*Bourgeois-a*) који је нагласио да ће се у раду Међународног суда „сасвим јасно појавити сплет различитих путева правне мисли”.⁽²⁶⁾

До следеће конфронтиације разлога за и против објављивања одвојеног мишљења дошло је у Поткомисији Скупштине која је, такође, разматрала нацрт Статута. Противници дисента Фромажо (*Fromageot*), а на рочито представник Холандије Лодер, иступили су са тезом да је идеја о објављивању одвојеног мишљења „страна континенталној процедури и да постоји опасност по ауторитет суда, посебно због националних судија”⁽²⁷⁾. Одбрану става о објављивању одвојеног мишљења, за што су се залагали сви остали чланови поткомисије изложио је *Sir C. Hurst*. Коначан предлог, који овлашћује судију-дисентера на објављивање одвојеног мишљења, дакле, идентичне садржине са цитираним чл. 57. Статута, усвојен је у Скупштини без противљења.⁽²⁸⁾

Дискусије о проблему одвојеног мишљења које су се у оквиру Сталног суда касније одвијале (1926. и 1929. године поводом генералне ревизије Пословника и Статута), нису биле усмерене на промену статутарних одредаба, већ су се односиле на примену овога института у другој врсти судских одлука — саветодавним мишљењима, као и на појаву тајног дисента у судској пракси. Дискусија о овим проблемима, ипак, није мимоишла и опште разлоге за и против одвојеног мишљења. Наиме, овом приликом запостављена је формалноправна, а и стварна разлика између саветодавних мишљења и пресуда,⁽²⁹⁾ па су истицани разлози за и против овога института независно од врсте одлука према којима је изражено

(22) Спор у случају *Japanese House atx* односно се на тумачење чл. 18 уговора од 4. априла 1896. године и других уговора; извор ближих података наводи *L. Oppenheim*, *op. cit.* стр. 40 у фусноти 4.

(23) *J. Ralston, op. cit.* стр. 35.

(24) *M. Hudson 3, op. cit.* стр. 205.

(25) *E. Dumbauld, op. cit.* стр. 942.

(26) *M. Hudson 3, op. cit.* стр. 205.

(27) *M. Hudson 3, op. cit.* стр. 206; *M. Hudson 1, op. cit.* стр. 176.

(28) *E. Hambro 1, op. cit.* стр. 236; *R. Anand, op. cit.* стр. 796.

(29) О разлици између пресуда и саветодавних мишљења Међународног суда правде у погледу њиховог правног дејства, одн. обавезности, као и иницијативе за давање једних и других видети код *C. Аврамов, op. cit.* стр. 319.

одвојено мишљење. Једини пример када је разлика између наведених одлука узета у обзир, налазимо у аргументу по коме је објављивање одвојеног мишљења оправдано само за спорне случајеве који се решавају пресудом, али не и за саветодавна мишљења.⁽³⁰⁾ Наиме, „проширење сличног права и на саветодавна мишљења представљало би новину до које се дошло иницијативом суда што би, можда, представљало повреду чл. 57. Статута који налаже тајност судског већања”.⁽³¹⁾ Пошто је Пословник суда од 24. X 1922. године предвиђао у чл. 71. да се „мишљења судија-дисентера могу на њихов захтев додати мишљењу суда”,⁽³²⁾ поменућу дискусију покренули су противници⁽³³⁾ овакве могућности са захтевом да се та одредба укине. У оптужби против установе одвојеног мишљења садржана је и критика упућена суду због концесије коју је, допуштајући објављивање одвојеног мишљења, учинио англо-америчком систему иако је, истовремено, усвојио континенталну концепцију активности судског тела као целине.⁽³⁴⁾

Присталице објављивања дисента⁽³⁵⁾ нису се бавиле основним питањем правне егзистенције института, већ су пледирали за његове одређене облике. Такви су, на пример, били предлози „да се саопште имена свих судија-дисентера, јер је објављивање одвојеног мишљења било условљено опцијом, па јавност, отуда, није увек могла да сазна за њих”;⁽³⁶⁾ и друго, да се у судској пресуди наводе резултати већања и гласања.⁽³⁷⁾ Првом предлогу супростављено је правило о тајности гласања, као и чињеница да је судијама дато право на дисент, али да им није наметнута и дужност да то учине, односно да судијино право не може да се трансформише у дужност.⁽³⁸⁾ Други предлог, да се у одлуци суда објави број гласова у већини, прихваћен је са образложењем да би се створила погрешна представа о раду суда када би он само навео да ли је одлука једногласна или не, а да при томе не објави и тачан број гласова који чине већину, одн. мањину. Ово због тога што постоји осетна разлика између поделе гласова која износи 14 према 1, или 7 према 7.⁽³⁹⁾

Присталице објављивања одвојеног мишљења су код образложења својих предлога истуцали са аргументима који не садрже позитивна својства самог института, већ се ослањају на околности изван њега. Они су се наиме, позвали на „осећање да је публицитет заиста битан и да је немогуће спречити га сада када је суд већ прихватио такво правило”.⁽⁴⁰⁾

(30) R. Anand, *ibid.*

(31) R. Anand, *op. cit.* стр. 796.

(32) J. Ralston, *op. cit.* стр. 477.

(33) Судије Лодер (Холандија), Nyholm (Данска) и Weiss (Француска).

(34) R. Anand, *ibid.*

(35) Судије Anzilotti (Италија), Moore (САД), Finlay (Енглеска), M. de Bustamante (Куба) и Humber (Швајцарска).

(36) R. Anand, *op. cit.* стр. 797.

(37) E. Hambro 1, *op. cit.* стр. 326.

(38) E. Hambro 1, *ibid.*; R. Onand, *op. cit.* стр. 798.

(39) E. Hambro 1, *op. cit.* стр. 236; R. Anand, *op. cit.* стр. 798.

(40) E. Hambro 1, *ibid.*

Штавише, речено је да би се створио неповољан утисак о суду када би он, пошто је усвојио праксу објављивања одвојеног мишљења такође за савремена мишљења, сада променио свој став.⁽⁴¹⁾ Битан разлог био је и тај што је традиција већ створена.⁽⁴²⁾

Коначно је предлог за укидање института јавног дисента одбијен јер је аргументима, који су га подржали, недостајала убедљивост.

Институт одвојеног мишљења поново је исцрпно дискутован 1929. године у оквиру Комисије за ревизију Статута, ⁽⁴³⁾ када је обновљен Лодер — Вајсов (*Loder — Weissov*) предлог (изнет 1926. г.) за укидање одвојеног мишљења. Пошто је предлог „да се пресуда објављује у име суда, без индикације о подељености судија и без одвојеног мишљења, ⁽⁴⁴⁾ сада заступао судија Фромажо (Француска), он је изнео и неке нове разлоге. У оквиру њих налазимо и такве који први пут истичу неку особеност у примени овог института у међународном суду. Реч је о претпоставци да би „националне судије, знајући да њихово мишљење може да се штампа, лако тежили томе да бране своју владу уместо да јој се супроставе, као што, с друге стране, могу иступити и против ње. Забрана објављивања одвојеног мишљења спречила би владе појединих земаља да сазнају ставове својих националних судија што би ове оспособило да у пуној слободи и независности врше функцију правосуђа“.⁽⁴⁵⁾ Интенција противника дисента имала је искључиво политички мотив јер је поента била на спречавању тога да се „независност судија изложи тесту отвореног супротстављања њиховој влади“.⁽⁴⁶⁾ Међутим, присталице објављивања одвојеног мишљења су у својим аргументима износиле само вредности одвојеног мишљења као правног института. Једини политички мотив који у њих налазимо односи се на упозорење да би „забрана објављивања одвојеног мишљења, можда, онемогућила САД да приступе овоме суду“⁽⁴⁷⁾. Неки од наведених одлика одвојеног мишљења резултат су упоредноправне анализе која је потврдила не само предвиђеност овога института у праву појединих земаља већ и његову примену у судској пракси. На пример судија Политис (Грчка) изнео је податак да је у англо-саксонском систему утицај судске пресуде на развој права био већи него у континенталном праву.⁽⁴⁸⁾

Други разлози су општетеоретске природе. Једни од њих истичу позитивно дејство објављивања одвојеног мишљења на јавност, општу и

⁽⁴¹⁾ R. Anand, op. cit. стр. 796-797.

⁽⁴²⁾ E. Hambro 1, ibid.

⁽⁴³⁾ Ревизија Статута била је отежана због тога што у њему није било ниједне одредбе о усвајању амандмана, иако се већ тада знало да „ниједан текст закона не може да задовољи за сва времена која долазе“, као што је и на почетку рада суда постало јасно да неке ствари треба мењати. Коначан подстрек за ревизију Статута дала је одлука Савета Друштва народа (14. XII 1928. г.) о формирању Комисије са задатком да проучи Статут Сталног суда. Вид. M. Hudson 2, op. cit. стр. 182, 185.

⁽⁴⁴⁾ M. Hudson 2, op. cit. стр. 199.

⁽⁴⁵⁾ R. Anand, op. cit. стр. 798.

⁽⁴⁶⁾ M. Hudson 3, op. cit. стр. 206; M. Hudson 2, op. cit. стр. 199.

⁽⁴⁷⁾ E. Hambro 1, op. cit. стр. 237.

⁽⁴⁸⁾ Ibid.

стручну („могућност да се оцени циљ и научна вредност пресуде“, што изводи на пример, судија Политис.⁽⁴⁹⁾ Наиме, „од значаја је бити у позицији која омогућује да се оцене мотиви који су утицали на све судије, како оне у већини, тако и оне у мањини“. Исто тако, преовладало је уверење да је неопходно информисати о истини и избећи утисак о једногласности, или скоро једногласности, када она не постоји.⁽⁵⁰⁾ Такође је истишан значај одвојеног мишљења за државу која је изгубила спор („утеха због сазнања да је суд био подељен и да су одвојена мишљења била изражена у складу са њеним сопственим погледима“.⁽⁵¹⁾

Остали разлози из ове групе аргумената (општетеоретског карактера) наводе позитивно дејство објављивања одвојеног мишљења на суд или саме судије — дисентере. Они, у ствари, истичу моралну и интелектуалну снагу одвојеног мишљења. Реч је о томе да „ауторитет суда може бити појачан само изношењем потпуне истине. Одсуство одвојеног мишљења, или редукција њиховог броја, може произвести погрешну представу о томе да пресуда репрезентује мишљење свих судија или њихове велике већине“. ⁽⁵²⁾ Следећи аргумент ове врсте указује да и „сама могућност објављивања одвојеног мишљења утиче на то да суд врло пажљиво испита различите ставове појединих судија и да јасно изнесе разлоге за своју пресуду“. ⁽⁵³⁾ Поред тога, чланови суда су схватили могућност публиковања одвојеног мишљења као „гаранцију против било каквог подсвесног наметања политичких обзира и погоднији начин да пресуда буде донета у складу са стварном снагом појединих аргумената“ (Хуџер). ⁽⁵⁴⁾

Од елемената чији је циљ заштита самог судије-дисентера, а пре свега, његове савести и независности (такође аргумената општетеоретске природе) наводи се да је „право на објављивање одвојеног мишљења битан услов за остварење слободе савести и независности судије“ ⁽⁵⁵⁾, односно „да ниједан члан суда неће мировати због импутације да је пристао на ставове које није заступао, те ће, што је и природно, покушати да се брани од тога приватно, ван суда“, сматра Рут (Rout, САД) ⁽⁵⁶⁾.

На крају, трећа група аргумената у прилог објављивања одвојеног мишљења оријентисала се искључиво на његову специфичну улогу у оквиру међународног правосуђа. Један од ових аргумената позвао се на историју међународног суда, док је други узео у обзир његову будућу активност и задатак. У том смислу истишан је значај и вредност коју су одвојена мишљења остварила у протеклом периоду (до 1929. године) у раду овога суда, а исто тако указано је и на њихову „огромну корист за међународно право“ (Политис) ⁽⁵⁷⁾, односно да су мишљења оних судија

(49) E. Hambro 1, op. cit. стр. 238.

(50) Ibid.

(51) Ibid.

(52) E. Hambro 1, op. cit. стр. 239; R. Anand, op. cit. стр. 799.

(53) M. Hudson 3, op. cit. стр. 206; M. Hudson 2, op. cit. стр. 199; R. Anand, ibid.

(54) E. Hambro 1, op. cit. стр. 239.

(55) E. Hambro 1, ibid.; R. Antnd, op. cit. стр. 799.

(56) M. Hudson 3, op. cit. стр. 206; M. Hudson 2, op. cit. стр. 199.

(57) M. Hudson 3, ibid.; M. Hudson 2, ibid.; Hambro 1, op. cit. стр. 238; R. Anand, op. cit. стр. 798.

који су остали у мањини исто тако важна за изградњу система међународног права, као и ставови већине ⁽⁵⁸⁾. Томе ваља додати да су уверења неких присталица о корисности одвојеног мишљења била непоколеблива, па су осећали обавезу да се супротставе сугестији за укидање такве праксе, иако је она долазила од представника англосаксонских земаља, ⁽⁵⁹⁾ дакле, оних који су овај институт боље познавали.

Убедљивост наведених аргумената, који су подржали праксу објављивања одвојеног мишљења, довела је до тога да је судија Фромажо и формално повукао свој предлог ⁽⁶⁰⁾. Међутим, циљ присталица објављивања одвојеног мишљења није био само оспоравање противничких ставова, већ и правдање сопствених предлога који су се кретали у правцу даљег проширења права судије-дисентера. Тако је дошло и до измене у правном регулисању овога института 31. јула 1926. године. Новине су се, према измењеним одредбама Пословника суда, односиле на „обавезу суда да у пресуди назначи број гласова који чине већину“ (чл. 62) и могућност да се „одвојена мишљења, или само констатација дисента, прикључе саветодавном мишљењу“ (чл. 71) ⁽⁶¹⁾. Последња општа ревизија Статута Сталног суда, која је извршена 2. марта 1936. године није донела никакву промену у правном регулисању института одвојеног мишљења ⁽⁶²⁾. Извесну допуну самог поступка одвајања мишљења унели су закључци суда од 17. II 1928. и 17. III 1936. године према којима одвојена мишљења треба циркуларно достављати осталим судијама пре другог читања нацрта пресуде или саветодавног мишљења ⁽⁶³⁾.

Питање одвојеног мишљења додирнуто је и у раду незваничне Међународне комисије која је основана 1944. године. Ставови комисије о институту одвојеног мишљења нису били провоцирани неким формалним противљењем овој установи, већ су изложени у складу осталих питања која су се односила на општи задатак комисије — израда студије о будућем раду Сталног суда. У извештају комисије појавиле су се, отуда, само констатације о овоме институту, а не и конфронтације разлога за и против њега. Ставови комисије, који истичу само позитивне стране одвојеног мишљења, наводе прво немогућност постизања једногласности свих чланова суда, а затим, указују на правну, политичку и психолошку вредност одвојеног мишљења, као и његов значај за развој међународног права ⁽⁶⁴⁾. У поменутом извештају комисије није изостао ни предлог *de lege ferenda* који се односи на обавезност објављивања одвојеног мишљења. Према схватању комисије „треба учинити обавезним да сваки судија, који се не слаже са већином, изнесе своје разлоге

(58) R. Anand, *ibid.*

(59) M. Hudson 3, *ibid.*; M. Hudson 2, *ibid.*, E. Hambro 1, *ibid.*; R. Anand, *op. cit.* стр. 799.

(60) E. Hambro 1, *op. cit.* стр. 239; R. Anand, *op. cit.* стр. 799.

(61) E. Dumbauld, *op. cit.* стр. 942.

(62) Измењена је само нумерација појединих одредаба Пословника, па су тако претходни чланови 62. и 71. постали чл. 74. и 84. Вид. M. Hudson 3, *op. cit.* стр. 589.

(63) *Ibid.*

(64) Ближе о овим разлозима вид. E. Hambro 1, *op. cit.* стр. 242.

за то" ⁽⁶⁵⁾, иако при томе неће ништа спречити двојицу или више судија-дисентера да се прикључе општем, одн. заједничком мишљењу. ⁽⁶⁶⁾

г) Међународни суд правде. — Правно регулисање одвојеног мишљења у оквиру Међународног суда правде није доживело ни најмању измену у односу на његову предвиђеност код Сталног суда. Тако, Статут Међународног суда правде од 26. јуна 1946. године прописује да „ако пресуда не представља у целини или делимично једногласно мишљење судија, сваки судија је овлашћен да објави одвојено мишљење" (чл. 57), а Пословник од 6 маја 1946. године обавезује Суд да у пресуди назначи „број гласова који чине већину" (чл. 74) и овлашћује ма ког судију да, ако жели, дода своје индивидуално мишљење саветодавном мишљењу, или да само констатује своје неслагање (*dissent*, чл. 84). ⁽⁶⁷⁾ Приликом последње измене Пословника од 10. маја 1972. године, ⁽⁶⁸⁾ у наведеним одредбама ништа није измењено, изузев њихове нумерације. ⁽⁶⁹⁾

Претходна излагања показују да су у оквиру самог међународног суда истицани разлози за и против објављивања одвојеног мишљења, али да је коначан став суда увек био у његову корист. Овакав основни став суда мењао је своју садржину само у правцу проширења могућности за изражавање одвојеног мишљења. Тако су се његове присталице, у односу на првобитни облик овога института, када је објављивање одвојеног мишљења било допуштено без образложења (1920), избориле за право да се разлози неслагања судија изложе у пресуди и саветодавном мишљењу, као и за обавезу суда да наведе број гласова који чине већину, одн. мањину (1926. године).

2. Примена института одвојеног мишљења у пракси међународних судова. — Када је реч о примени једног института, садржина излагања мора бити усклађена са променама у његовом правном регулисању. С обзиром на то, можемо разликовати илегални дисент (у периоду његове забране) и легални дисент (у периоду допуштеног објављивања одвојеног мишљења). Како су наведени облици уопштена појава, излагање о њима неће бити подређено хронолошким мерилима, него ће бити усмерено на тражење основних одлика једног и другог одвојеног мишљења.

а) Периоди илегалног дисента. — О примени одвојеног мишљења у периоду када његово објављивање у области међународног правосуђа није било допуштено, ипак се може говорити. Истина, необјављивање одвојених мишљења искључује њихову правну, политичку или социолошку анализу. Међутим, одређени индикатори потврђују чињеницу да је у судској пракси било појаве одвојеног мишљења. На овакав закључак упућује, пре свега, податак да су судије-дисентери одбијали потписивање пресуде у случајевима када се нису слагали са њом. Последица таквог чина била је

⁽⁶⁵⁾ E. Hambro 1, *ibid.*; R. Anand; *op. cit.* стр. 799.

⁽⁶⁶⁾ E. Hambro 1, *ibid.*

⁽⁶⁷⁾ Series D, No. 1, стр. 49, 8 On 82.

⁽⁶⁸⁾ ICJ, Rules of Court, Series D. No. 2, 1972.

⁽⁶⁹⁾ Претходни чланови 74. и 84. постали су сада чл. 79. и 90.

оспоревање пресуде од стране појединих држава онда када је судија-дисен-тер, који је одбио да потпише пресуду, био њихов држављанин. У пери-оду до Хашких конвенција овакав пример налазимо у случају Алабама, ка-да је британски арбитар одбио потписивање пресуде четворице судија⁽⁷⁰⁾ док је само одвојено мишљење штампано касније од објављивања пресу-де.⁽⁷¹⁾ У конкретном случају, спор је настао између САД и В. Британије, а решен је у Женеви 1872. године на штету В. Британије.⁽⁷²⁾ Одвојено миш-љење *Sir A. Cockburn-a* доживело је осуду и критику јавности, али не због своје садржине, већ због начина на који је саопштено. Наиме, „изражавање судије-дисентера о аргументима које су изнеле САД, било је увредљиво”.⁽⁷³⁾ Ова чињеница побудила је сумњу неких чланова суда у корисност одвоје-них мишљења која су, можда, заснована на мржњи за разлику од оних која се могу оценити као израз правног резонувања. ⁽⁷⁴⁾ У оваквим слу-чајевима примена правне норме допуњена је етичким елементом о коме ће бити речи касније.

Изразитији пример илегалног дисента налазимо у пресуди *Halifax* комисије која је 17. II 1877. године, такође, решавала спор између В. Бри-таније и САД. ⁽⁷⁵⁾ Ову одлуку, која је већином гласова донета на штету САД, одбио је да потпише амерички члан комисије *E. Kellog*, додајући то-ме и кратке разлоге свог неслагања. ⁽⁷⁶⁾ Конкретно издавајуће мишљења америчког представника било је могућно не толико због пропуста да се правно реши институт одвојеног мишљења (било да се допусти или забра-ни), већ много више недостатка одредбе о његовој претпоставци, одн. при-нципу већине. До Хашких конвенција „обично је код судова ⁽⁷⁷⁾ са више од два члана преовлађивало правило већине, иако се у неким случајевима захтевала и једногласност њихових чланова. Чак и тада, када се у уго-ворима ово правило не помиње, судови су доносили одлуке без сагласно-сти свих чланова”. ⁽⁷⁸⁾ У описаном случају одбијање потписа није значило само неслагање са пресудом, већ нешто много више — оспоравање њене пуноважности. Образложене протеста, који је влада САД уложила на одлу-ку поменуте комисије, позивало се на чињеницу да за случај Алабама није било одредбе која предвиђа изузетак од принципа једногласности што је, у том времену, било уобичајено. ⁽⁷⁹⁾ Ово је дало повода за закључак да није постојала намера увођења принципа већине за конкретну комисију која

(70) M. Hudson 1, op. cit. стр. 115—117.

(71) Ibid.

(72) О суштини спора и о томе што му је претходило вид. M. Hudson 1, op. cit. стр. 15; Аврамов, op. cit. стр. 310.

15; Аврамов, op. cit. стр. 310

(73) E. Dumbauld, op. cit. стр. 940-941.

(74) M. Hudson 1, ibid.

(75) Ближе изворе података о овоме спору наводи J. Ralston, op. cit. стр. 109;

(76) J. Ralston, ibid.; E. Dumbauld, ibid.

(77) Функцију суђења вршиле су, у ствари, међународне комисије чији је састан, као и надлежност, био предвиђен компромисним клаузулама у оквиру уговора између двеју или више држава. О облицима међународне јурисдикције вид. M. Hudson 1, op. cit. стр. 2—14.

(78) M. Hudson 1, op. cit. стр. 114.

(79) Протест америчке владе заснивао се на аналогiji са Вашингтонским уговором од 1850. г. по коме је био предвиђен изузетак од принципа једногласности за три од четири судска тела. Вид. J. Ralston, op. cit. стр. 109.

је имала овлашћење да донесе пресуду. ⁽⁸⁰⁾ Због таквих околности произашло је и питање судије-дисентера „да ли је суд уопште био надлежан да донесе пресуду изузев сагласности свих својих чланова”. ⁽⁸¹⁾ У одговору В. Британије Лорд Солсбери (*Salisbury*) је цитирао класике међународног права Калвоа (*Calvo-a*), Блунчлија (*Bluntschli-a*) и Халека (*Halleck-a*), да би оправдао закључак „да одлука већине обавезује мањину уколико није речено супротно”. Истовремено је изјавио да не познаје ниједан међународни ауторитет који би могао бити цитиран у супротном смислу. ⁽⁸²⁾

б) Периоди допуштеног дисента. Појава одвојеног мишљења. — Дугогодишњи период активности Међународног суда правде, а још више бројност одвојених мишљења, омогућила је предузимање врло различитих истраживања која се крећу од констатације да је таквих појава било, па до судско-етичких анализа (понашање судије-дисентера у односу на остале чланове судског већа) као и анализе самих ставова судије-дисентера (правна и политичка анализа).

аа) Стални суд међународне правде. ⁽⁸³⁾ — За време активности Сталног суда међународне правде (од 18. IV 1921. до 1946. године), и то само у периоду када се она одвијала по правном режиму дозвољеног дисента, забележена су бројна одвојена мишљења. Податак који је дефинитиван, јер се односи на историју овога Суда, казује да су од 35 пресуда само 3 биле једногласна док су од 23 саветодавна мишљења 15 била једногласно дата. Разлоге за тако ретке случајеве неслагања судија код саветодавних мишљења поједини аутори налазе у чињеници да се код њих одвојено мишљење није објављивало све до 1927. године, као и околности да су питања о којима је Суд заузимао оваква мишљења била мање спорна од оних у погледу којих је доносио пресуде. Међутим овакви подаци не искључују и фактичко неслагање судија, иако у судским одлукама за то нема наговештаја. Због тога је „сасвим могуће да је било одвојених мишљења у оквиру суда код одлука које су се појављивале као једногласне. Наиме, могуће је да се неке судије нису слагале, али да су сматрале неразумним да то објаве јер су, можда, веровале да њихово неслагање по вероватном неважним питањима, не може да их оправда за нарушавање ауторитета одлуке”. ⁽⁸⁴⁾

бб) Облици одвојеног мишљења. — Начин на који је бележено неслагање судија у овоме периоду није увек био усклађен са његовим правним регулисањем, док је интензитет тог неслагања показивао различите

(80) J. Ralston, op. cit. стр. 109—110.

(81) Ibid.

(82) Ibid.

(83) Пошто је објављивање одв. мишљења до Хашких конвенција било само изузетно допуштено, издвајање овога периода у самосталан одељак рада са циљем приказа његове праксе, није оправдано. Појединачне примере изузетака од принципа једногласности приказали смо упоредо са анализом правног регулисања института одвојеног мишљења у овоме периоду. Што се тиче примера одвојених мишљења из периода Хашких конвенција и активности Сталног арбитражног суда, они су на одговарајућим местима, такође, наведени. Прочавања одвојеног мишљења за овај период вршена су само изузетно и њима је углавном обухваћено учешће националних судија у одвајању мишљења. Извор података о томе наводи L. Oppenheim op. cit. (превод), стр. 37, фуснота 1.

(84) E. Hambro 1, op. cit. стр. 241.

ступене. За први случај — непотпуност података о одвојеном мишљењу пример налазимо у одлуци Сталног суда о питању да ли слободан град Данциг може постати члан Међународне организације рада. ⁽⁸⁵⁾ Одлука суда донета је са 6 према 4 гласа, иако су се у објављеној одлуци суда појавила имена само тројице судија-дисентера (Анцилоти, Хубер и Лодер). При томе се судија Лодер, у излагању одвојеног мишљења, позвао на чл. 73, ст. 3. Пословника Суда по коме „судије-дисентери могу, ако то желе, или одлуци суда додати своје образложење индивидуално мишљење или само саопштити своје неслагање” ⁽⁸⁶⁾. Међутим, независно од различитог избора поменутих судија-дисентера да објаве одвојено мишљење са образложењем, или само констатацију супротног гласа без образложења, остаје чињеница да је четврти судија који се није слагао са одлуком већине у случају Данциг, био непознат јавности. Ово је било могуће због тога што није постојала правна обавеза судије-дисентера да објави своје неслагање са одлуком већине, као и да изнесе разлоге за то. Међутим, за појаву наведене ситуације било је од значаја не само право судије да објави своје неслагање већ и „одсуство изричитог захтева да се објави име судије-дисентера” ⁽⁸⁷⁾. Истовремено, *lacuna juris*, о којој је реч, искоришћена је да би се изразио револт који је тих година (1929) почео да се јавља у неких чланова суда против установе одвојеног мишљења.

Супротно илегалном дисенту, који се појавио када је објављивање одвојеног мишљења било забрањено, у периоду када је његово објављивање било допуштено срећемо тајна одвојена мишљења. Она су правно била омогућена чињеницом да је објављивање дисента било условљено опцијом коју судије-дисентери нису увек користили. Тајна одвојена мишљења налазимо у оквиру судских записника, док се у пресуди она не помињу. О њима се, као честој појави, говорило први пут 1926. године. Оваква одвојена мишљења која нису била јавно саопштена „сматрана су непожељним, па је резолуцијом Сталног суда од исте године учињен крај њиховој пракси”. ⁽⁸⁸⁾

б) Одвојено мишљење у Међународном суду правде. — Када је реч о Међународном суду правде, статистички подаци о појави одвојеног мишљења у оквиру његове судске праксе нису потпуни. Они се обично односе само на поједине периоде, у зависности од времена када је оваква анализа вршена. Тако судија Хамбро констатује августа 1955. године да је од 1945. године Међународни суд донео 15 пресуда од којих су само 3 биле једногласне, док од 8 саветодавних мишљења ниједно није било једногласно. ⁽⁸⁹⁾ За период продужен деценију више, судија Ананд наводи податак да су од 29 пресуда само 4 једногласне, док је од 12 саветодав-

⁽⁸⁵⁾ Free City of Danzig and International Labour Organization, Series B. No. 18, стр. 16—17. Саветодавно мишљење од 26. августа 1930. године.

⁽⁸⁶⁾ M. Hudson I, стр. 588.

⁽⁸⁷⁾ E. Dumbauld, op. cit. стр. 945.

⁽⁸⁸⁾ E. Dumbauld, op. cit. стр. 943.

⁽⁸⁹⁾ E. Hambro I, op. cit. стр. 248.

них мишљења само једно дато од неподељеног суда. ⁽⁸⁰⁾ Од тада, па до 1975. године, када датира последњи извештај ове врсте о раду Међународног суда, пресуде су, као и саветодавна мишљења, редовно биле праћене објављивањем одвојених и индивидуалних мишљења појединих судија. Међутим, недостаје њихова потпунија анализа за овај десетогодишњи период (1965—1975), иако се, иначе, среће пример систематског праћења одлука овог Суда. ⁽⁸¹⁾

Бројност одвојених мишљења омогућује њихову чињеничну анализу (с обзиром на предмет неслагања судија), затим правну и политичку анализу (националност судија и учесталост одвајања мишљења у одређеним случајевима). Прва, одн. чињенична анализа одвојеног мишљења довела је до закључка да се неслагање судија јављало у следећим питањима: колонијални положај неких земаља (случај Југозападне Африке и др.); точни блок земаља (случај Крфског канала), ОУН (претпоставке и поступак за пријем нових чланова). Остали случајеви, у којима је био специфичнији предмет неслагања судија, чине посебну, четврту групу. ⁽⁸²⁾

Што се тиче правне анализе, тј. аргумената одвојеног мишљења на супрот образложењу које је давала већина, она може бити само конкрети зована и не даје основ за општији закључак осим констатације да је до сукоба између судија долазило како код прејудисијелних питања, ⁽⁸³⁾ тако и код главних питања о којима је решавао суд. ⁽⁸⁴⁾

У погледу начина на који је изражено одвојено мишљење у одлукама Међународног суда правде, можемо констатовати да су заступљени сви правно допуштени модалитети тога: објављивање образложеног одвојеног мишљења, што је и најчешћи случај; ⁽⁸⁵⁾ објављивање само чињенице неслагања, одн. давање декларације дисента без опширнијег образложења, ⁽⁸⁶⁾ као и здружено одвојено мишљење двојице или више судија-дисентера

⁽⁸⁰⁾ R. Anand, *op. cit.* стр. 788.

⁽⁸¹⁾ O. Suković, Годишњак Института за међународну политику и привреду, 1964, 1965 и др.

⁽⁸²⁾ Потпуну класификацију случајева према предмету спорова даје M. Günther *op. cit.* стр. 30—63.

⁽⁸³⁾ Такав пример налазимо у пресуди којом су решена претходна питања поводом спора између Белгије и Шпаније око барселонске компаније где су се претходна питања, провизирана приговорима Шпаније, односила на следеће: тумачење изјаве о повлачењу тужбе (што је Белгија учинила 1961. г. док је нови спор покренула 1962. г.); оспоравање надлежности Међународног суда правде; оспоравање тужног *locus standi* и чињеница да нису исцрпљени локални правни лекови. Приговори су одбачени пресудом суда од 24. јула 1964. године, а резултат гласања био је код првог приговора 12:4, код другог 10:6, код трећег 9:7, а код четвртог 10:6. Вид O. Шукловић, *op. cit.* стр. 1119—1130.

⁽⁸⁴⁾ Пресуда Међународног суда правде од 9. априла 1949. године у спору између Вел. Британије и Албаније који је настао поводом експлозије мина у албанским територијалним водама (22. X 1946. г.) када је дошло до губитка људских живота и велике материјалне штете, донета је са 11:5 гласова. Неслагање судија односило се (ако се изузму претходна питања) на питање одговорности државе за акте својих органа (одвојено мишљење дао је судија Winiarski) и на оцену изведених доказа у погледу чињенице да ли је албанска влада знала за постављање мина (одвојено мишљење судије (Крилов-а). Одвојена мишљења дале, су такође судије Badawi, Azevedo и Eßer. ICJ Reports, The Corfu Channel Case (merits), 1949.

⁽⁸⁵⁾ На пример, у случају Fisheries Jurisdiction Case (10:4) образложена одвојена мишљења дале су судије Gros, Petřín i Onveam; ICJ Reports 1974, стр. 126—173.

⁽⁸⁶⁾ Пример за то налазимо у случају који се односи на суверенитет одређених граничних земаља (Белгија/Холандија). Декларације дисента на пресуду од 20. VI 1959. г., којом је решен овај случај, дале су судије Lauterpacht и Spiropoulos, док су образложена одвојена мишљења приложиле судије Armond-Ugon и Moreno Quintana; ICJ Reports 1959, Case concerning sovereignty over certain frontier land, стр. 209—258.

(*joint-dissenter*)⁽⁹⁷⁾. Разноликост у облицима саопштавања одвојених мишљења⁽⁹⁸⁾ омогућила је да се сопствено схватање судије-дисентера о потреби више или мање потпуног обавештавања јавности о његовом неслагању са већином у складу са садржином општих правних норми које регулишу овај институт. Наведена чињеница одразила се, пре свега, и на престанак праксе давања тајних одвојених мишљења.

3. Етички аспект одвојеног мишљења. — Радови у којима је осветљена етичка страна одвојеног мишљења инспирисани су, пре свега, разликама кје су се у пракси појавиле у односима судије-дисентера према одлуци, или боље рећи према доносиоцима одлуке већине, у оквиру међународног правосуђа. Међутим, овакве анализе нису вршене као део ширег истраживања и не обухватају резултате потпуне судске-етичке анализе института одвојеног мишљења, већ су само испуњене критиком одређених, обично неповољних оцена које су судије-дисентери давали о мишљењу, одн. одлуци већине. Од бројних изјава ове врсте карактеристичне су следеће: „изгледа да су закључци, које пресуда изводи из два телеграма, неосновани”⁽⁹⁹⁾, „суд се није трудио да открије чињенице”,⁽¹⁰⁰⁾ „сматрам да су закључци суда тако далеко од тога да су засновани на потпуно утврђеним доказима и да се ослањају на претпоставке, па чак и нагабања;”⁽¹⁰¹⁾ „да суд истиче необичан разлог”,⁽¹⁰²⁾.

Као последица таквог приступа проблему одвојеног мишљења у наведеним радовима изостало је његово правнополитичко разматрање чији би циљ био изграђивање таквих етичких односа између судија који учествују у доношењу једне судске одлуке, у оквиру којих би се сачувала не само независност и самосталност већ и ауторитет судија, као и усклађеност њихових међусобних односа упркос разлике у мишљењима. То се првенствено може постићи ако је „тон дисента објективан и правнички”.⁽¹⁰³⁾

(97) У пресуди од 26. V 1959. г. поводом случаја који се односи на ваздушни инцидент од 27. јула 1955. г. (Израел против Бугарске), изреченој са 12:4 гласа, судије Н. Lauterpacht, Wellington Koo и P. Spender дале су заједничко одвојено мишљење, док је судија Goitein изложио самостално одвојено мишљење са другачијим образложењем: ICJ Reports 1959, Case concerning the Aerial incident of July 27th, 1955 (Israel v. Bulgaria), стр. 127—204. Поред тога, изражено је и индивидуално мишљење (судија Арманд-Угон), које карактерише прихватање судске одлуке, али не и њеног образложења. Оваква разноврсност облика неслагања судија предвиђена је још одлуком суда од 1948. године према којој је одвојено мишљење (*dissenting opinion*) дефинисано као мишљење судије који се не слаже са пресудом или саветодавним мишљењем, док се под индивидуалним мишљењем (*individual opinion*) подразумева мишљење судије који подржава одлуку већине; Yearbook 1947—48, стр. 68. Ово је, понекад, названо и посебним мишљењем (*separate opinion*). Поред тога, „као додатком формалном индивидуалном или одвојеном мишљењу могуће је дати и саму декларацију која представља кратак опис, а не разрађено мишљење”; Ch. Rosenne, The International Court of Justice, Leyden 1957, стр. 417.

(98) Најновија терминологија користи израз „*separate opinion*” (посебно мишљење) уместо претходног индивидуалног мишљења. Вид. ближе о томе у књизи The International Court of Justice, Hague 1976, стр. 60.

(99) ICJ Reports, 1949, стр. 122 (одвојено мишљење судије Ечер-а поводом случаја Крфског канала).

(100) Судија Badawi, ICJ Reports 1949, стр. 206.

(101) Судија Ечер у своме одвојеном мишљењу поводом случаја The Corfu Channel Case, ICJ Reports 1949, стр. 126.

(102) ICJ Reports 1949, стр. 199.

(103) E. Hambro 1, op. cit. стр. 243.

Међутим, супротно томе што у радовима који обрађују етички аспект одвојеног мишљења у оквиру међународног суда нису дате сугестије и предлози за изграђивање етички прихvatљивих односа, саме судије чиниле су напор да овакве односе успоставе и дефинишу. Покушај ове врсте налазимо у судије Анчилиоти-а који је још 1930. године, када је био председник Сталног суда међународне правде, нагласио да „одвојено мишљење не треба да буде критика онога што је суд сматрао за сходно да каже, већ управо излагање ставова онога који их пише”.⁽¹⁰⁴⁾ Запажени су, такође, напори појединих судија да утврде начин на који би могла да се спрече негативна одвојена мишљења. Према једној сугестији, решење је у самом поступку који треба регулисати тако да се, пре објављивања одвојеног мишљења, омогући његово „потпуно испитивање од стране судског већа као целине”.⁽¹⁰⁵⁾ Са тим би требало предвидети и „могућност да се ауторима одвојеног мишљења наговести како је пожељно уздржати се од било каквог излагања које се може тумачити као критика одлуке суда”.⁽¹⁰⁶⁾ Такав циљ, претпостављало се, имале су и две поменуте декларације суда од 1928. и 1936. године према којима се захтевало упознавање свих судија са садржином одвојеног мишљења. Ипак, изражена је „сумња да је икад дошло до примене ових олука”.⁽¹⁰⁷⁾

До 1950. године изгледа да то није била пракса.⁽¹⁰⁸⁾ Међутим, најновији подаци о организацији и раду Међународног суда правде из 1976. године указују да је претходна пракса измењена јер, судије које желе да издвоје мишљење имају могућност да то учине између краја првог и почетка другог читања тако да комисија за нацрт може узети у обзир такво мишљење код нацрта коначне верзије пресуде”.⁽¹⁰⁹⁾

Према другом схватању, спречавање злоупотребе дисента требало би поверити председнику суда. Данас се сматра да „овакав деликатан задатак председник Међународног суда правде и извршава”,⁽¹¹⁰⁾ као што и судијама-дисентерима он скреће пажњу да ограниче дужину својих одвојених мишљења.⁽¹¹¹⁾

На другачији начин критика мишљења већине изражена је посредно— похвалом сопственог одвојеног мишљења. Таквој категорији припадају изјаве судије-дисентера да његово мишљење „јасно показује”⁽¹¹²⁾ односно да је оно „ван сумње и поуздано”.⁽¹¹³⁾

(104) Series B, No. 18, стр. 18 (Из одвојеног мишљења које је судија Anzilotti изразио у случају Free City of Danzig).

(105) E. Hambro 2, The Case Law of the International Court (Individual and Dissenting Opinions 1947–1958), B III, стр. 1071; (Судија Basdevant у одвојеном мишљењу поводом случаја South-Africa).

(106) M. Hudson 4, The Twenty-eighth Year of the World Court, The American Journal of International Law, 1950, No. 1, стр. 21.

(107) Ibid.

(108) M. Hudson 4, op. cit. стр. 21.

(109) The International Court of Justice, Hague 1976, стр. 60.

(110) Идентичан предлог дао је судија Крилов и за председника Међународне комисије, наводећи да је овакав задатак, иако представља извештај тет, у складу са дужностима које припадају носносу ове функције. Вид. Крилов Ц. Б., 323rd Meeting. Yearbook of the International Law Commission, Vol. I, стр. 245.

(111) С. Б. Крилов, 322th Meeting, op. cit. стр. 242.

(112) Cit. према E. Hambro-u 1, стр. 243

(113) Ibid.

Истине ради, треба поменути да су у судској пракси Међународног суда познати и примери таквих одвојених мишљења која су поштовала поменућу препоруку судије Анцилоти-а. Карактеристична је, на пример, изјава: „Ни у ком случају немам намеру да критикујем одлуку суда јер сматрам да за то нема места у одвојеном мишљењу које пише судија-дисентер али верујем да би требало укратко да укажемо на разлоге због којих нисам био у могућности да потпишем мишљење суда“. ⁽¹¹⁴⁾ Поред овога, у границама етички прихватљивих односа између судија чија су мишљења подељена, остају и све оне изјаве у којима се истиче да аргументи које је презентирала једна странка, нису успели да убеди мањину, одн. да је за њу немогуће да прихвати интерпретацију већине. ⁽¹¹⁵⁾

Запажамо, дакле, да је етички аспект примењеног института одвојеног мишљења омогућен чињеницом постојања различитих односа судије-дисентера према одлуци судске већине. У тим односима ставови судија-дисентера кретали су се од потпуног уважавања до отворене, или прикривене, критике мишљења већине. Због тога, регулisaње узајамних односа судија у доношењу одлука и у оквиру међународног суда (оних односа који не спадају у област правног регулisaња) треба подредити извесним етичким начелима. Но, изграђивање таквих односа који морају бити усклађени са одређеним етичким постулатима општи је проблем „процеса у процесу“, тј. доношења одлука у оквиру неког судског поступка било националних или међународних судова. Тиме оно постаје опште-теоријско питање судске етике, а не само међународног права.

4. Политички аспект одвојеног мишљења. Потребa за политичком анализом одвојеног мишљења настала је због саме праксе Међународног суда правде. Честа примена овога института, пре свега, а много више константна појава судија-дисентера одређених националности, побудила је интерес да се испита улога и значај политичког фактора за стварање разлика у мишљењу, одн. неслагање судија у решавању одређених питања из области међународног права. Прва чињеница статистички је изражена у претходном делу рада, док се друга чињеница (судије-дисентери одређене националности) потврђује следећим подацима: судија Анцилоти одвојио је мишљење 18 пута; Алтамира 16; *Rostworowski* 15; *van Eysinga* 13 итд. (судије Сталног суда међународне правде ⁽¹¹⁶⁾), док су судије Међународног суда правде *Badawi*, *Winiarski* и *Read* одвојили мишљење 7 пута; *Alvarez* 6; *Krylov*, *Klestad* и *Moreno Quintana* 5 пута, *Зоричић* 4 пута итд. ⁽¹¹⁷⁾ Даља тенденција у одвајању мишљења није пореметила успостављене пропорције међу судијама различите националности, нити је угрозила закључак да су совјетске судије, у целини, најчешће изражавале одвојено мишљење. Наиме, ове судије су током две деценије активности Међународ-

⁽¹¹⁴⁾ E. Hambro 2, op. cit. стр. 1071.

⁽¹¹⁵⁾ Ibid.

⁽¹¹⁶⁾ E. Dumbauld, op. cit. стр. 945. Подаци се односе на активност Сталног суда међународне правде до 1942. године.

⁽¹¹⁷⁾ R. Anand, op. cit. стр. 808. Подаци се односе на активност Међународног суда правде до 1965. године.

ног суда правде (од 1946—1966. године) у више од половине одлука у чијем су доношењу учествовале (31) изразиле одвојена мишљења. ⁽¹¹⁸⁾ Оваквој анализи повргнуте су не само пресуде у којима су садржане одлуке о правним питањима, било претходним (питање надлежности) или главним (питање суверенитета, поштовање правила *pacta sunt servanda*), већ и одлуке о политичким питањима (услови за пријем у чланство ОУН). У оваквој анализи апстрахован је формалноправни моменат да ли је у питању пресуда, саветодавно мишљење или наредба Међународног суда.

Претпоставке од којих се пошло у оваквим истраживањима нису увек биле лишене политичких предрасуда, на пример, о безначајној, неки пут и деструктивној, улози судија из социјалистичких земаља. ⁽¹¹⁹⁾ Међутим, присутна је била и објективна тежња да се испита однос између опште концепције међународног права, нарочито совјетске која је позната из многобројних теоријских радова, и конкретно заузетих ставова у решењу одређених спорова од стране совјетских судија.

Што се тиче првог обележја, статистичка анализа је показала да су судије *ad hoc*, по правилу, одвајале мишљење када је странка, чији су они држављани, губила спор. Од таквих случајева (решених до 1955. године) појављују се само „два у којима је судија *ad hoc* био једини дисентер” ⁽¹²⁰⁾ Међутим, критици није подвргнута појава оваквих одвојених мишљења, већ сама институција *ad hoc* судије коју би, према једном схватању, „требао укинати”. ⁽¹²¹⁾ Овакав предлог наишао је на врло снажан отпор. ⁽¹²²⁾

Међутим, познати су и случајеви који потврђују сасвим супротан пример — да су националне судије гласале на исти начин као и остале судије у већини; наиме, да су „одбијале да подрже своју владу у вођењу спора” ⁽¹²³⁾ или да су „гласале супротно интересима своје владе”. ⁽¹²⁴⁾ То се дешавало како у доношењу пресуда, ⁽¹²⁵⁾ тако и давању саветодавних мишљења. ⁽¹²⁶⁾ Међутим, требало би имати на уму да је појам националног судије (све судије који су држављани парничних странака) ужи од појма *ad hoc* судије (судија кога је изабрала једна парнична

⁽¹¹⁸⁾ M. Günther op. cit. стр. 11.

⁽¹¹⁹⁾ K. Grzybowski, *socialist Judges in the International Court of Justice*, Duke Law Journal, 1931.

⁽¹²⁰⁾ E. Hambro 1, op. cit. стр. 240.

⁽¹²¹⁾ Ibid.

⁽¹²²⁾ R. Anand, op. cit. стр. 803.

⁽¹²³⁾ У спору Грчке против Енглеске по предмету Мавроматисових концесија у Палестини, *ad hoc* судије Lord Finlay (Вел. Британија) и M. Calounni (Грчка) подржали су пресуду већине (*concurring opinion*) која није одобрила вођење спора између Вел. Британије и Грчке (пресуда од 26. марта 1925. године); *Mavrommatis Jerusalem Concessions Case*, Series A. No. 5.

⁽¹²⁴⁾ Тако је судија Anzilotti (Италија) у случају брода „Wimldon” (спор Енглеске, Француске, Италије и Јапана против Немачке по предмету режима Кишког канала) одвојено мишљење и заузео став супротан позицији италијанске владе (пресуда Сталног суда међународне правде од 17. августа 1923. године). Series A. No. 1, стр. 35 (*Wimldon Case*). О ставу Сталног суда у погледу правног основа одговорности држава вид. С. Аврамов, op. cit. стр. 75.

⁽¹²⁵⁾ Примере оваквих пресуда наводи M. Hudson 2, op. cit. стр. 338.

⁽¹²⁶⁾ Један од таквих случајева представља и Саветодавно мишљење Сталног суда од 3. марта 1928. г. о питању надлежности данцишких судова, које је донео једногласно, са учешћем данцишког и пољског судије *ad hoc*; *Jurisdiction of the Courts of Dansig*, Series B. No. 15. Остале примере саветодавних мишљења наводи M. Hudson 2, op. cit. стр. 338.

странка). Наведена појава протумачена је као „индикација да су националне судије показале одређени степен независности и да судије *ad hoc* нису увек себе сматрале представницима држава које су их именовале”.⁽¹²⁷⁾

Друга питања на које се односила политичка анализа, тичало се одвојених мишљења совјетских судија и судија из социјалистичких земаља уопште. Побуду за овакво истраживање дале су нарочито следеће судије: Крилов (СССР), Ечер (Чехословачка), Зоричић (Југославија) и *Winiarski* (Пољска). Од правних категорија у погледу којих је долазило до неслагања совјетских судија са осталим судијама Међународног суда правде издваја се, пре свега, питање одговорности држава. Од начелног прихватања теорије кривице, одн. субјективне теорије (одвојено мишљење судије Крилов-а у спору поводом Крфског канала) или теорије ризика, односно објективне теорије (мишљење већине) зависило је решење конкретног спора који се појавио између Енглеске и Албаније по предмету Крфског канала. Непосредно са овим повезано је и питање индиректних доказа које је судија Крилов, у своме издвојеном мишљењу, оценио као „незадовољавајуће у области међународног правосуђа”.⁽¹²⁸⁾ Супротно овоме, судије Азеведо, *Vadawi Pasha* и Ечер су у својим, такође, одвојеним мишљењима (иако по другим питањима у случају Крфског канала) истицали допуштеност индиректних доказа.⁽¹²⁹⁾ Тиме је, истовремено, настала и друга област неслагања судија — коришћење и оцена одређених доказа. Значајније неслагање совјетских судија јавило се и у тумачењу правила *Pacta sunt servanda*.⁽¹³⁰⁾

Закључак. — Институт одвојеног мишљења, како у погледу његовог правног регулисања тако и примене у пракси Међународног суда правде, побудио је знатан интерес научника. Реалну подлогу за опсежна истраживања овога института дала су не само његова разноврсна правна решења већ и многобројне дискусије, пре свега, у оквиру комисија у чијој је надлежности била израда Статута и Пословника међународних судова, а затим и самих тих судова, као и сталних међународних комисија, у којих су овакве расправе биле исцрпне нарочито у току 1953. и 1955. године⁽¹³¹⁾. Проучавање правног, етичког, социолошког и политичког аспекта института одвојеног мишљења, ипак, није остварено у једнакој мери, те су и закључци до којих се дошло на различитом нивоу уопштавања. Нова истраживања, отуда, могу допунити или демантовати већ остварене резултате на овоме пољу.

Проучавање правног аспекта одвојеног мишљења дало је основа за закључак да је континуитет његовог регулисања (започет 1926. године увођењем установе објављеног и образложеног одвојеног мишљења) био често

(127) M. Hudson 2, op. cit. стр. 338.

(128) The Corfu Channel Case, ICJ Reports 1949, стр. 69, 72.

(129) ICJ Reports 1949, стр. 39, 59, 78, 115.

(130) M. Günther op. cit. стр. 146—158.

(131) Иницијативу за поменуће дискусије дао је судија Крилов са предлогом да се у годишњим извештајима о раду међународних комисија штампају и одвојена мишљења њихових чланова. О чињеницама које су поткрепиле овај предлог, као и оним које су изнете током дискусија, видети: International Law Commission, 184 th meeting, 322nd и 323rd meeting, Vol. I 1953; Vol. I 1955. године.

угрожен повременим дискусијама које су биле усмерене на промену института, али да он није престао да постоји у Међународном суду правде све до данашњих дана. За такво стање преовладали су аргументи опште-теоретског карактера који су, у погледу овога института, истицани и код појединих националних судова. Једине измене у структури ових аргумената, који су наведени како за тако и против института одвојеног мишљења, настале су због тога што су се неки аргументи први пут појавили, док су други из групе општетеоретских аргумената изостављени (нпр. није се наводила корист коју би виши суд имао од сазнања за одвојено мишљење, јер је пресуда Међународног суда правде коначна). Када су у питању нови аргументи, реч је о претпоставци да би националне судије увек користиле право на одвајање мишљења.

Што се тиче предмета неслагања судија, због чега је и долазило до примене института одвојеног мишљења у пракси, они се, због бројности и разноврсности, могу проширити на сва питања о којима је Међународни суд расправљао.

Политичка анализа одвојеног мишљења кретала се у два правца: испитивање националног обележја судија-дисентера у споровима у којима је парнична странка, чији су они држављани, губила и утврђивање политичког мотива као могућег објашњења за неслагање совјетских судија, као и судија из социјалистичких земаља уопште, са одлукама већине.

У погледу прве чињенице, наиме, учешћа националних судија који су обично доносили *pro domo* одлуке, недостаје темељнија студија о непристрасности у међународном правосудју, а нарочито испитивање односа између ње и националности судија. ⁽¹³²⁾ С друге стране, у вршењу међународног правосудја могуће је и дејство политичког мотива за настајање одвојеног мишљења, као и одлуке већине. Узрок за овакво прожимање правне и политичке компоненте треба видети, пре свега, у чињеници да је „свако питање о коме суд решава и политичко”. ⁽¹³³⁾ Тешкоће које су због тога могле да настану у решавању конкретних међународних спорова донекле су ублажене „споразумом странака, односно појединих држава, да из међународних спорова излуче правне проблеме како би се постигла деполитизација међународног суда”. ⁽¹³⁴⁾ Совјетске судије су управо овакву тежњу спречавале, па су у чисто политичким питањима (пријем нових чланова у ОУН) одвајале мишљење. ⁽¹³⁵⁾ За такве случајеве изградили су тезу да је „правни пут за решавања једног политичког питања апсолутно непогодан”. ⁽¹³⁶⁾

Покушај који је учињен да се, независно од политичких мотива совјетских судија, утврди њихов допринос за развој међународног права, није донео позитивне оцене. Делимичан разлог за ово је и околност да

⁽¹³²⁾ Ову констатацију наводи M. Günther, *op. cit.* стр. 27.

⁽¹³³⁾ Sh. Rosenne, *op. cit.* стр. 63.

⁽¹³⁴⁾ Sh. Rosenne, *op. cit.* стр. 63.

⁽¹³⁵⁾ Саветодавно мишљење Међународног суда од 28. 5. 1948.

⁽¹³⁶⁾ M. Günther, *op. cit.* стр. 139.

су совјетске судије често користиле право да само констатују своје неслагање са одлуком већине, а да при томе нису наводили и образложење (137). Како су се такви дисенти давали у погледу значајних питања међународног права, при одвајању мишљења совјетских судија је, отуда, често изостајало испуњење оних корисних функција које овај институт у својој правилној примени може да оствари.

Значај одвојеног мишљења за развој међународног права не може се изоловати од општег задатка Међународног суда у овој области. Такву његову улогу подржава општи развој међудржавних односа који постају све различитији и сложенији, па „основни принципи међународног права пролазе кроз озбиљне кризе, што намеће захтев за њиховом реконструкцијом. Ново међународно право, које се сада развија обухвата не само ову реконструкцију већ и неке сасвим нове елементе”. (138) Овакав закључак остаје упркос чињеници да су се у пракси Међународног суда правде одвојена мишљења совјетских судија супроставила у правном, етичком и политичком смислу многим општим мотивима који правдају њихово објављивање.

Код судија-дисентера у оквиру међународног правосуђа може се запазити још једна карактеристика која није везана за конкретно решавање судских спорова, већ се тиче њиховог начелног односа према институту одвојеног мишљења. Наиме, многи од ових судија потичу из земаља чији правни системи не допуштају објављивање одвојеног мишљења. То се односи како на оне судије (или правнике уопште) који су се залагали за увођење установе одвојеног мишљења у припремним фазама његовог правног регулисања, тако и на оне судије који су га примењивали у судској пракси — Анцилоти (Италија), Зоричић (Југославија), Крилов и Кожевников (СССР), Ечер (Чехословачка) и Виниарски (Пољска). Ова чињеница доказује не само то да су наведене судије прихватиле институт одвојеног мишљења већ и да постоји могућност ослобађања од традиционалних решења и усвајања прогресивнијих правних категорија.

др Загорка Симић-Јекић

(137) Тако је судија Кожевников у 7 случајева (од укупно 15 гласова) само констатовао своје неслагање без образложења.

(138) Индивидуално мишљење судије Алвареза у случају који решава питање пријема држава у ОУН; Admission of a State to the United Nations, E. Hambro 2, III A op. cit. стр. 155.

— РЕЗЮМЕ —

Особое мнение в Международном суде

Освещение вопроса института особого мнения в Международном суде охватывает его правовое регулирование, применение на практике, а также этический и политический аспекты этого применения. Анализ правового регулирования особого мнения относится к периоду, предшествовавшему Гаагским конвенциям, охватывают Гаагские конвенции, а также и период работы Постоянной палаты арбитража и Международного суда. При этом указывается и на главные доводы, говорящие за и против данного института в области международного правосудия, а особо на аргументы, способствовавшие его нормативному регулированию. При применении института особого мнения в судебной практике выделены периоды нелегальных и легальных диссентов. Для первого периода указаны случаи отказа подписать решение вследствие расхождения мнений судей. Для второго периода приведены статистические данные о применении этого института в деятельности Постоянной палаты арбитража и Международного суда и проведена классификация международных споров по их характеру. Этический аспект особого мнения показан на ряде примеров этически приемлемых и этически неприемлемых позиций отдельных судей диссентеров по отношению к решениям, принятым большинством. Одновременно подчеркивается обстоятельство, что регулирование взаимоотношений между судьями при вынесении решений в рамках Международного суда, которые следовало бы подчинить известным этическим началам, является обще-теоретическим вопросом судебной этики, а не проблемой только одного Международного суда. При политическом анализе особых мнений глубокое внимание посвящено участию советских судей в работе Международного суда и их частому несогласию с остальными судьями данного суда.

В заключении труда, наряду с результатами изучения правового, этического и политического аспектов особого мнения приводятся наблюдения, могущие дать объяснение, почему часто имело место тенденциозное окрашивание политических и правовых компонентов в деятельности международных органов правосудия.

RÉSUMÉ

Separate Opinion in the International Court of Justice

The problem of the institute of separate opinion before International Court of Justice includes its legal regulation, implementation in practice, and the ethical and political aspects of implementation. The analysis of legal regulation of separate opinion relates to the period up to the Hague Conventions and the Hague Conventions, and the period of activity of the Permanent Court and the International Court of Justice. The main reasons for and against this institution in international judiciary is cited, and especially the main arguments concerning its legal regulation. In the analysis of the implementation of the institute of separate opinion in practice before the courts, special attention is devoted to the periods of legal and illegal dissent. The first period is characterised by the cases where signatures to verdicts have been rejected because of controversy among judges; as to the second period, statistical data is given

to illustrate the implementation of this institute in the day to day work of the Permanent Court and the International court of Justice and a classification of international cases with respect to the particular matters carried out. The ethical aspect of the institute of separate opinion is illustrated through examples of ethically acceptable and ethically unacceptable standpoints of the judges-dissenters in comparison to the majority standpoint. At the same time, it is emphasised that the regulation of mutual relations of judges in the decision-making process within the international court, which would have to be governed by certain ethical principles, is a general theoretical question of judicial ethics, and not only the problem of the international court. In the analysis of the political aspects of the institute of separate opinion, special attention is devoted to the participation of the Soviet judges in the work of the International Court of Justice and their frequent disagreement with the judges of that Court. The conclusion deals with the observations which give possible explanations for the frequent implication of the political and legal components in the activities of the international judiciary institutions, besides the results of the analysis of the legal, ethical and political aspects of the institution of separate opinion.

SUMMARY

L'avis divergent dans la Cour de justice internationale

L'exposé sur l'institution de l'avis divergent dans la Cour de justice internationale comprend sa réglementation juridique, l'application dans la pratique, ainsi que l'aspect éthique et politique de cette application. L'analyse de la réglementation juridique de l'avis divergent se rapporte à la période jusqu'aux conventions de La Haye et aux conventions mêmes de La Haye, et aux périodes de l'activité de la Cour permanente et de la Cour de Justice internationale. A ce sujet l'attention est attirée sur les raisons principales pour et contre cette institution dans le domaine de la justice internationale, et en particulier sur les arguments qui ont prédominé dans sa réglementation normative. A l'occasion de l'application de l'institution de l'avis divergent dans la jurisprudence les périodes sont divisées de la différence d'opinion illégale et légale. Pour la première période sont présentés les cas de refus d'apposer la signature sur le jugement à cause du désaccord des juges, tandis que pour la deuxième période les données statistiques sont exposées relatives à l'application de cette institution dans le travail de la Cour permanente et de la Cour de justice internationale, et la classification est effectuée des litiges internationaux eu égard à leur sujet. L'aspect éthique de l'avis divergent est présenté au moyen des exemples qui sont au point de vue éthique acceptables ou inacceptables et des attitudes prises par les juges d'opinion différente envers la décision de la majorité. En même temps le fait est accentué que la réglementation des rapports mutuels des juges à l'occasion de la prise des décisions dans le cadre de la Cour de justice internationale, qu'on devrait subordonner à certains principes éthiques, est une question théorique générale de l'éthique judiciaire et non seulement un problème de la cour internationale. Dans l'analyse politique de l'avis divergent une attention particulière a été consacrée à la participation des juges soviétiques dans les travaux de la Cour de justice internationale et à leur fréquent désaccord avec les autres juges de cette cour. Dans la conclusion de ce travail sont exposées, à part les résultats de l'étude de l'aspect juridique, éthique et politique de l'avis divergent, les observations qui donnent l'explication possible de la pénétration fréquente du composant politique et juridique dans les activités des organes internationaux de la justice.